

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत आदिवासी समाजाचे योगदान

डॉ. पंडित बन्सी सिरसट

नवगण कला वाणिज्य महाविद्यालय परळी.वै. जि. बीड

Corresponding Author – डॉ. पंडित बन्सी सिरसट

DOI - 10.5281/zenodo.17662286

प्रस्तावना:

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ हा एक सर्वसमावेशक आणि बहुस्तरीय संघर्ष होता. या लढ्यात विविध जाती, धर्म, वर्ग, वयोगट आणि समाजघटकांनी सक्रिय सहभाग घेतला. मात्र, इतिहासाच्या मुख्य प्रवाहात बऱ्याचदा दुर्लक्षित राहिलेला घटक म्हणजे आदिवासी समाज. आदिवासी समाजाने आपल्या परंपरागत जीवनशैलीचा, संघर्षशीलतेचा आणि स्वाभिमानाचा वापर करून स्वातंत्र्य चळवळीत मोठे योगदान दिले. त्यांच्या बंडखोरीने आणि बलिदानांनी इंग्रज सत्तेला हादरा दिला होता. या लेखात भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीत आदिवासी समाजाच्या योगदानाचा सविस्तर आढावा घेतला आहे.

आदिवासी समाजाचे पारंपरिक स्वातंत्र्यभान:

आदिवासी समाज हा निसर्गाशी सुसंवादी जीवन जगणारा, परंतु आपल्या हक्कांबाबत जागरूक आणि लढाऊ वृत्ती असलेला समाज आहे. त्यांना पारंपरिक वनहक्क, जमीनहक्क, पाण्याचे अधिकार आणि सामाजिक स्वायत्तता यांचा फार मोठा अभिमान

होता. त्यामुळे जेव्हा इंग्रज सत्तेने त्यांच्या जीवनशैलीवर आक्रमण करण्यास सुरुवात केली, तेव्हा त्यांनी निस्सीम धैर्याने त्याचा प्रतिकार केला.

आदिवासी बंडे: स्वातंत्र्यलढ्याचे प्रारंभिक स्वरूप

ब्रिटिश सत्तेच्या विरोधातील पहिले बंड अनेकदा आदिवासी समाजाकडूनच झाले. ही बंडे केवळ स्थानिक नव्हती, तर त्यामध्ये इंग्रजांविरुद्धचा स्वातंत्र्याचा स्पष्ट संदेश होता.

1. चुआर बंड (1766–1816):

बंगाल आणि झारखंड भागात झालेले हे बंड पहिले आदिवासी उठाव होते. या बंडामध्ये भूमिज आदिवासींनी अत्यंत पराक्रमाने ब्रिटिशांविरुद्ध संघर्ष केला.

2. कोल बंड (1831–1832):

झारखंडमधील कोल आदिवासींनी त्यांच्या जमिनी हडप केल्याच्या निषेधार्थ इंग्रजांविरुद्ध सशस्त्र बंड पुकारले.

3. संताल बंड (1855–1856):

सिदो आणि कान्हू मुर्मू या वीर बंधूंनी नेतृत्व करत 10,000 पेक्षा अधिक संताळ आदिवासींनी

ब्रिटीशांविरुद्ध बंड केले. हे बंड खूप प्रभावी आणि व्यापक होते.

4. भील चळवळ:

मध्य भारतातील भील समाजानेही ब्रिटिश शासनाविरुद्ध अनेक बंडे केली. गोविंद गुरू यांचं नेतृत्व असलेल्या मानगढ चळवळीत हजारो आदिवासी शहीद झाले.

1857 च्या स्वातंत्र्यसंग्रामातील आदिवासी सहभाग:

1857 मध्ये झालेल्या पहिल्या स्वातंत्र्ययुद्धात आदिवासी समाजानेही सहभाग घेतला. आदिवासी योद्धे हे अनेकदा सैन्यात होते आणि त्यांनी उठावात मोठी भूमिका बजावली. त्यांच्या युद्धकौशल्याचा उपयोग बंडखोर सैन्यांनी इंग्रजांविरुद्ध केला.

20 व्या शतकातील आदिवासी नेतृत्व:

1. **बिरसा मुंडा (1875–1900):** बिरसा मुंडा हे झारखंडच्या मुंडा आदिवासी समाजातील प्रेरणादायी नेतृत्व होते. त्यांनी "उलगुलान" (महाबंड) चळवळ सुरू केली. त्यांनी आदिवासी हक्क, धर्म, जमीन आणि स्वायत्ततेसाठी लढा दिला. बिरसा मुंडा यांना "धरती आबा" म्हणून ओळखले जाते. ते इंग्रज सरकारसाठी मोठे आव्हान होते.

2. तिलका माझी:

ते पहिले आदिवासी क्रांतिकारक होते, ज्यांनी 1784 मध्ये ब्रिटिशांविरुद्ध युद्ध पुकारले. त्यांना पकडून झाडाला टांगण्यात आले. त्यांचे बलिदान आदिवासी स्वाभिमानाचे प्रतीक मानले जाते.

3. आलुरी सीताराम राजू:

दक्षिण भारतात रंपा चळवळीचे नेतृत्व करणारे हे एक अत्यंत प्रभावी आदिवासी नेता होते. त्यांनी गोरिल्ला युद्धतंत्र वापरून इंग्रजांना धडा शिकवला. त्यांनाही इंग्रजांनी पकडून फाशी दिली.

आदिवासी महिलांचे योगदान:

आदिवासी महिलांनीही स्वातंत्र्यलढ्यात आपले योगदान दिले. त्यांनी गुप्तचर कार्य, अन्नपुरवठा, औषधोपचार, लढाऊ मोर्चांमध्ये सक्रिय सहभाग घेतला. काही महिला योद्धिनींनी प्रत्यक्ष लढाई देखील केली.

स्वतंत्र भारतात आदिवासी योगदानाचे स्मरण:

भारतीय इतिहासातील या आदिवासी योगदानाला आजही दुर्लक्षित केले जाते. परंतु आजही अनेक आदिवासी नायकांच्या नावाने विद्यापीठे, स्मारके, शाळा यांची निर्मिती केली जात आहे. "बिरसा मुंडा विद्यापीठ", "सिदो-कान्हू विश्वविद्यालय", यांसारख्या उपक्रमांमुळे या संघर्षाचे स्मरण होते.

निष्कर्ष:

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीतील आदिवासी समाजाचे योगदान अतुलनीय आहे. त्यांच्या बलिदानाचा इतिहास हा केवळ प्रेरणादायी नाही, तर तो भारतीय स्वातंत्र्य संग्रामाचा अविभाज्य भाग आहे. आदिवासींचा संघर्ष हा केवळ राजकीय स्वातंत्र्यापुरता मर्यादित नव्हता, तर तो सामाजिक, सांस्कृतिक, आणि पर्यावरणीय स्वायत्ततेचा लढा होता. आजच्या पिढीने

हा इतिहास समजून घेणे आणि त्याचा योग्य सन्मान
करणे अत्यावश्यक आहे.

संदर्भ:

1. बिरसा मुंडा आणि आदिवासी चळवळी –
रामदयाल मुंडा

2. Tribal Movements in India – K.S.
Singh
3. Peasant Movements in India – D.N.
Dhanagare
4. IGNOU आणि NCERT च्या इतिहासाच्या
संदर्भ साहित्यावर आधारित